

О. А. Марченко, кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики
факультету підготовки фахівців для органів
досудового розслідування
Одеського державного університету внутрішніх справ

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ФІКСУВАННЯ ТА РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ ДОВКІЛЛЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО ЧАСУ

Стаття присвячена розгляду деяких проблемних питань фіксування та розслідування кримінальних правопорушень проти довкілля в умовах воєнного часу. Встановлено, що вторгнення країни агресора на територію України спричинило багато безповоротних та істотних змін у сфері суспільного життя. А саме, мова йде про чисельні пошкодження, а то й знищення, великої кількості об'єктів критичної інфраструктури, які завдали великих збитків довкіллю. З'ясовано, що кримінальні правопорушення проти довкілля вчинені росією набувають особливої важливості та уваги, що обумовлені реальною загрозою життю і здоров'ю суспільства, тваринному світу, середовищу проживання. Кримінальне законодавство України та інших держав містить ряд норм, що передбачають відповідальність за протиправні діяння, які пов'язані з шкідливими наслідками для довкілля.

В разі виявлення ознак кримінальних правопорушень проти довкілля, підставами для якого є дані, що свідчать про порушення певних нормативів (екологічних стандартів), та шкідливі наслідки для здоров'я і життя людей або мешканців навколишнього середовища виникає необхідність проведення первинних слідчих дій для подальшого кримінального провадження та досудового розслідування такої категорії кримінальних правопорушень та прийняття рішення по суті. Визначено, що важливого значення, для подальшого з'ясування обставин та досудового розслідування має так звана «слідова» картина, що відображає, як порушення екологічних стандартів, так і їх подальших наслідків. Будь-які протиправні дії, а саме кримінальні правопорушення завжди залишають певні матеріальні сліди, викликають наслідки, а також фіксуються у вигляді суб'єктивних образів, відбитих свідомістю людей, що були учасниками або очевидцями події. Зокрема, кримінальні правопорушення проти довкілля являє собою взаємодію багатьох елементів від причини забруднення, що може проявлятися як у діях, так і бездіяльності окремих осіб, або ж не пов'язані з ними, до шкідливих наслідків, які можуть бути спричинені кримінальними правопорушенням у сфері довкілля. Цим і зумовлена особливо велика кількість слідів при таких кримінальних правопорушеннях. У кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень проти довкілля, однією з основних першочергових процесуальних дій є огляд місця події, а саме фіксування матеріальних слідів, що залишаються внаслідок взаємодії різних об'єктів, а також слідів, які фіксуються у вигляді суб'єктивних образів та наслідків пригоди, тощо. Доведено актуальним залишається питання щодо з'ясування особливостей розслідування фіксування та кримінальних правопорушень проти довкілля, в наслідок збройної агресії з боку росії, для подальшого притягнення до відповідальності та відбування покарання.

Ключові слова: фіксування, розслідування, екоцид, довкілля, екологічна безпека, кримінальні правопорушення, злочини, кримінальне провадження, доказування.

O. A. Marchenko. Some problem issues in recording and investigating criminal offense against the environment in wartime conditions

The article is devoted to the consideration of some problematic issues of recording and investigating criminal offenses against the environment in wartime conditions. It has been established that the invasion of the aggressor country into the territory of Ukraine led to many irreversible and significant changes in the sphere of public life. Namely, we are talking about numerous damages, and even destruction, of a large number of critical infrastructure facilities, causing great damage to the environment. It was found that criminal offenses against the environment committed by Russia are of particular importance and attention, due to the real threat to the life and health of society, wildlife, and habitat. The criminal legislation of Ukraine and other states contains a number of rules providing for liability for illegal acts associated with harmful consequences for the environment.

If signs of criminal offenses against the environment are identified, the basis for which is data indicating a violation of certain regulations (environmental standards), and harmful consequences for the health and life of people or residents of the environment, there is a need to conduct primary investigative actions for further criminal proceedings and pre-trial investigation of this category of criminal offenses and making decisions on the merits. It has been determined that the so-called "trace" picture, reflecting both the violation of environmental standards and their further consequences, is important for further clarification of the circumstances and pre-trial investigation. Any illegal actions, namely criminal offenses, always leave certain material traces, cause consequences, and are also recorded in the form of subjective images reflected by the consciousness of people who were participants or eyewitnesses of the incident. In particular, criminal offenses against the environment represent the interaction of many elements from the cause of pollution, which can be manifested in both the actions and inactions of individuals, or unrelated

to them, to the harmful consequences that can be caused by criminal offenses in the field of the environment. This predetermines a particularly large number of traces in such criminal offenses. In criminal proceedings for criminal offenses against the environment, one of the main priority procedural actions is the inspection of the scene of the incident, namely the recording of material traces remaining as a result of the interaction of various objects, as well as traces recorded in the form of subjective images and consequences of the incident, etc. It has been proven that the issue of clarifying the specifics of the investigation of recording and criminal offenses against the environment as a result of armed aggression on the part of russia remains relevant for further prosecution and serving sentences.

Key words: recording, investigation, ecocide, environment, environmental safety, criminal offenses, crimes, criminal proceedings, evidence.

Постановка проблеми. Вторгнення країни агресора на територію України спричинило багато безповоротних та істотних змін у сфері суспільного життя. А саме, мова йде про чисельні пошкодження, а то й знищення, великої кількості об'єктів критичної інфраструктури, які завдали великих збитків довкіллю. Кримінальні правопорушення проти довкілля вчинені росією набувають особливої важливості та уваги, що обумовлені реальною загрозою життю і здоров'ю суспільства, тваринному світу, середовищу проживання. Кримінальне законодавство України та інших держав містить ряд норм, що передбачають відповідальність за протиправні діяння, які пов'язані з шкідливими наслідками для довкілля. У разі виявлення ознак кримінальних правопорушень проти довкілля, підставами для якого є дані, що свідчать про порушення певних нормативів (екологічних стандартів), та шкідливі наслідки для здоров'я і життя людей або мешканців навколишнього середовища виникає необхідність проведення первинних слідчих дій для подальшого кримінального провадження та досудового розслідування такої категорії кримінальних правопорушень та прийняття рішення по суті. Важливого значення, для подальшого з'ясування обставин та досудового розслідування має так звана «слідова» картина, що відображає, як порушення екологічних стандартів, так і їх подальших наслідків. Будь-які протиправні дії, а саме кримінальні правопорушення завжди залишають певні матеріальні сліди, викликають наслідки, а також фіксуються у вигляді суб'єктивних образів, відбитих свідомістю людей, що були учасниками або очевидцями події. Зокрема, кримінальні правопорушення проти довкілля являє собою взаємодію багатьох елементів від причини забруднення, що може проявлятися як у діях, так і бездіяльності окремих осіб, або ж не пов'язані з ними, до шкідливих наслідків, які можуть бути спричинені кримінальними правопорушенням у сфері довкілля. Цим і зумовлена особливо велика кількість слідів при таких кримінальних правопорушеннях.

У кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень проти довкілля, однією з основних першочергових процесуальних дій є огляд місця події, а саме фіксування матеріальних слідів, що залишаються внаслідок взаємодії різних об'єктів, а також слідів, які фіксуються у вигляді суб'єктивних образів та наслідків пригоди, тощо. Крім того, відсутній практичний досвід з питань особливостей розслідування та фіксування кримінальних правопорушень проти довкілля, вчинених в наслідок збройної агресії з боку росії, для подальшого використання правоохоронними органами під час виявлення та досудового розслідування такої категорії кримінальних правопорушень, як проти довкілля, з метою притягнення винних до кримінальної відповідальності та прийняття рішення по суті також підкреслюють актуальність та своєчасність дослідження питань, що пов'язані із фіксування та розслідування кримінальних правопорушень проти довкілля в умовах воєнного часу.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Зазначена проблема привернула увагу багатьох дослідників. В юридичній літературі різним аспектам, які стосуються особливостей досудового розслідування, а також кримінальних правопорушень у сфері довкілля, приділялась увага у роботах відомих вітчизняних та зарубіжних вчених в галузі кримінального процесу та криміналістики. Зокрема, удосконалення розслідування та кваліфікації правопорушень проти довкілля в період військового часу раніше досліджувалися наступними фахівцями: Дуфенюк О.[2], Карпенко М.І.[5], Місюра Л.Ю.[10], Поліщук В. В.[13], Пчеліна О.В.[14], Рибачек В.К.[15], Харитонов С. О.[18], Шульга А.М.[19].

Однак, безпосередніх досліджень проблемних питань щодо фіксування та розслідування кримінальних правопорушень проти довкілля в умовах воєнного часу не достатньо на сьогодні, що і вказує на необхідність дослідження в цьому напрямі.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є визначення окремих питань щодо особливостей досудового розслідування та фіксування кримінальних правопорушень проти довкілля, вчинених в наслідок збройної агресії з боку росії.

Виклад основного матеріалу. У зв'язку з повномасштабним вторгненням росії 24 лютого 2022 року щодня відбуваються кримінальні правопорушення проти довкілля та народу. З моменту початку вторгнення спостерігається тотальне, знищення українських природних ресурсів, екосистем, промислових та інфраструктурних об'єктів, що призводить до масового забруднення навколишнього середовища. Злочинні дії з боку росії безпосередньо пов'язанні із нанесенням екологічної шкоди. Тому питання екологічної шкоди, набирає особливої актуальності в умовах сьогодення в контексті російської агресії, оскільки будь-яка війна є «найбільшою загрозою людству та навколишньому середовищу». Саме через активні бойові дії

порушується функціонування усіх екосистем, що негативно впливає на стан природних ресурсів, і на можливість їх відтворення. Не дарма довілля нашої держави називають мовчазною жертвою війни. Військові дії безпосередньо вплинули на одну третину природних заповідників України, великі території водно-болотних угідь, визначених під охорону згідно з Рамсарською конвенцією про водно-болотні угіддя міжнародного значення [6].

Крім того, рух важкої техніки, будівництво укріплень, військові дії завдають шкоди ґрунтовому покриву, що також призводить до деградації рослинного покриву та посилює вітрову й водну ерозію. Приблизно 2,9 мільйона гектарів у Смарагдовій мережі, іншими словами приблизно 200 територій (екологічній мережі, що складається з територій особливого природоохоронного інтересу) перебувають під загрозою знищення. [9].

Маємо констатувати, що війна впливає на кожний природний об'єкт, спричинене війною забруднення також має значний негативний транскордонний вплив. Наслідки даного негативного впливу, на превеликий жаль, мають довгостроковий характер. Експерти, політики, представники науки та громадянського суспільства європейських країн повинні замислитися над тим, що забруднення повітря та води є транскордонним.

Так, до переліку екологічних кримінальних правопорушень, пов'язаних зі збройною агресією РФ проти України, включаються: надзвичайні ситуації, пов'язані із підривами, бомбардуванням складів паливно-мастильних матеріалів, сховищ нафтопродуктів, підприємств, які можуть використовувати небезпечні та/або хімічні речовини у виробництві; пошкодження, руйнування чи зупинка діяльності очисних споруд, що очищують стоки перед скиданням у водні об'єкти – водоканали, промислові об'єкти; руйнування дамб полів фільтрації та витік відходів на рельєф місцевості; руйнування очисних або гідротехнічних споруд; займання (горіння, тління) місць видалення відходів – сміттєвих полігонів; пошкодження ґрунтового покриву, горіння, рубка лісів – особливо на територіях природо-заповідного фонду.

Європа має досвід у цьому відношенні: у 1986 році — з радіоактивним забрудненням внаслідок Чорнобильської катастрофи. Нині велике занепокоєння викликають події на Запорізькій АЕС, пожежі та окупація Чорнобильської зони відчуження, ракети, що летять над Південно-Українською АЕС. Так, 25 серпня Запорізьку АЕС повністю відключили від енергомереж України – вперше в історії станції. Через пожежі на золотидвалах Запорізької ТЕС, розташованих поруч із Запорізькою АЕС, двічі відключалася остання (четверта) лінія електропередач. Проте, Росія виключена лише з 1 Екологічної Конвенції за її участі, хоча на момент 12 листопада було подано 15 заяв [11].

Одним із наслідків спричинення школи довкіллю, є екоцид. Термін «екоцид» походить від грецького «oikos», що означає «будинок», і латинського «caedo», що означає «знести» або «вбити».

Відповідно до Міжнародного словника Мерріам-Вебстер слово «екоцид» означає руйнування значних територій природного середовища як наслідок діяльності людини [1].

Предметом екоциду є – рослинний світ, тваринний світ, атмосфера, водні ресурси, а також земля, надра, інші компоненти екосистеми і космічний простір.

З об'єктивної сторони кримінального правопорушення може проявлятися у таких формах, як:

- масове знищення рослинного або тваринного світу;
- отруєння атмосфери або водних ресурсів;
- вчинення інших дій, що можуть спричинити екологічну катастрофу.

Під масовим знищенням рослинного або тваринного світу мається на увазі повне або часткове їх винищення на певній території Землі, а отруєння атмосфери чи водних ресурсів передбачає розповсюдження в повітрі, річках, озерах, морях, океанах та інших водоймищах доволі високої кількості отруйних речовин біологічного, радіоактивного або хімічного походження, які можуть спровокувати у людей тяжкі форми захворювань та навіть смерть. Не обходить цей вид дії і представників флори та фауни, оскільки це призводить до їх вимирання та загибелі. Прикладом раніше вказаних небезпечних дій може бути робота фабрик, які понаднормово викидають у навколишнє середовище забруднюючі речовини. Так, у ст. 441 КК України законодавець визначає екоцид як «масове знищення рослинного або тваринного світу, отруєння атмосфери або водних ресурсів, а також вчинення інших дій, що можуть спричинити екологічну катастрофу» [7].

З наведеного помітно, що об'єктом посягання є природа як середовище проживання людини [12, с.14]; кожна із зазначених у диспозиції наведеної статті протиправних дій характеризується можливістю спричинити екологічну катастрофу, що має принципове значення для їх відмежування від злочинів проти довкілля [15].

Цей склад кримінального правопорушення має особливу конструкцію, яка відрізняється:

1) від типових формальних складів необхідністю практичного встановлення крім діяння ще й створення цим діянням у конкретному випадку реальної небезпеки настання наслідків у вигляді екологічної катастрофи;

2) від типових матеріальних складів необов'язковістю настання таких наслідків для визнання злочину закінченим. При цьому склад злочину «екоцид» включає в себе надто багато оціночних понять, що не знайшли свого відображення ні в чинному КК України, ні у правових позиціях Верховного Суду.

Це стосується понять «масове знищення рослинного або тваринного світу», адже невідомо на якому етапі завдання шкоди, згідно із КК України, рослинний чи тваринний світ можна вважати знищеним, а також

не відображено кількісного критерію, який би становив масовість таких знищень. Це стосується і понять «отруєння атмосфери або водних ресурсів» [3].

Проте в умовах збройного конфлікту потрібно розуміти відмінність між екоцидом і воєнним кримінальним правопорушенням проти довкілля. Зокрема, відповідно до п. б ст. 8 Римського статуту Міжнародного кримінального суду воєнними злочинами також є «інші серйозні порушення законів і звичаїв, що застосовуються в міжнародних збройних конфліктах у встановлених рамках міжнародного права», в тому числі «умисне вчинення нападу з усвідомленням того, що такий напад призведе до випадкової загибелі чи поранення цивільних осіб або заподіє шкоди цивільним об'єктам чи масштабної, довготривалої та серйозної шкоди навколишньому природному середовищу, яка буде явно надмірною в порівнянні з конкретною та безпосередньо очікуваною загальною військовою перевагою» [16].

У вітчизняному кримінальному законодавстві відповідальність за такі діяння передбачена в ст. 438 КК України. За вказаною статтею Особливої частини закону про кримінальну відповідальність варто кваліфікувати такі порушення законів і звичаїв війни проти довкілля як: напад на довкілля як цивільний об'єкт; заподіяння надмірної шкоди довкіллю чи можливості заподіяння такої шкоди; заподіяння широкомасштабної, довготривалої і серйозної шкоди довкіллю чи можливості заподіяння такої шкоди; знищення або захоплення довкілля чи майна, що використовується для вивчення та охорони довкілля, якщо цього не вимагає нагальна військова необхідність; нанесення ударів по об'єктах, що перебувають під охороною та використовуються з метою вивчення та охорони довкілля; розграбування об'єктів, пов'язаних із довкіллям і його елементами; напади, руйнування, знищення або виведення з ладу об'єктів, необхідних для виживання цивільного населення (коли такі об'єкти є частиною природного середовища); напади на установки та злочинність і протидія їй в умовах війни: глобальний, регіональний виміри, споруди, що містять небезпечні сили; вороже використання засобів впливу на навколишнє середовище; застосування отрути або отруйної зброї; напад на довкілля із застосуванням запалювальної зброї [12, с. 7–14].

Так, за аналізом матеріалів Служби безпеки України з 2014 року було відкрито 184 провадження (98 особам повідомлено про підозру, а 16 обвинувальних вироків суду вже набрали чинності). Як зазначив голова Служби безпеки України питання екології – один із елементів національної безпеки. Адже локальні порушення можуть рано чи пізно завдати величезної шкоди всій країні. Тому не дивно, що саме до підслідності Служби безпеки України віднесено злочини за статтею 441 Кримінального кодексу – «Екоцид» [4].

Зокрема, мова йде про пошкодження, а то й знищення, великої кількості об'єктів критичної інфраструктури, завдання збитків довкіллю. У зв'язку з чим, на сьогодні важливим питанням є з'ясування особливостей фіксування та розслідування цієї категорії кримінальних правопорушень, як злочинів проти довкілля, тому що наслідки цих протиправних дій, пов'язаних із збройною агресією з боку Росії призведуть до неминучої шкоди, як для здоров'я і життя людей або суспільства, так і в загалом для навколишнього середовища, флори і фауни нашої країни. Тому в даному дослідженні приділено увагу, проблемам, які виникають у правоохоронних органах під час виявлення, фіксування та досудового розслідування кримінальних правопорушень проти довкілля в умовах воєнного стану.

Як показує аналіз статистичних даних Офісу Генерального прокурора, правоохоронними органами у період з 2014 року по вересень 2023 року було виявлено та розпочато досудове розслідування 37 кримінальних правопорушень, передбачених ст. 441 Кримінального кодексу (далі – КК) України. Зокрема, в 2014–2015 роках не було розпочато жодне кримінальне провадження проти довкілля, в 2016 році обліковано 1 злочин досліджуваного виду, 2017 році – 3, 2018 році – 2, 2019 році – 8, 2020 році – 6, 2021 році – 2, 2022 році – 15, січні–лютому 2023 року – 0 [17].

При цьому жодне кримінальне провадження не було скеровано до суду. Як результат, відсутня судова практика з розгляду кримінальних проваджень, по кримінальним правопорушенням проти довкілля по суті.

Важливість дослідження обумовлена тим, що нажалі відсутній практичний досвід, стосовно всебічного й якісного фіксування слідів вчинення кримінальних правопорушень проти довкілля, повного встановлення обставин, які підлягають доказуванню у вказаній категорії кримінальних проваджень у працівників органів досудового розслідування. Більше того, доводиться констатувати, що рівень наукового та навчально-методичного забезпечення діяльності з виявлення та досудового розслідування кримінальних правопорушень проти довкілля є незадовільним. Зокрема, в криміналістиці не розроблені ані методика розслідування кримінальних правопорушень проти довкілля, ані рекомендації щодо техніко-криміналістичного та тактичного забезпечення проведення окремих процесуальних з метою виявлення, фіксування, вилучення та дослідження слідів кримінальних правопорушень проти довкілля. Безперечно, така ситуація не сприяє ефективному вирішенню завдань кримінального провадження під час здійснення розслідування та судового розгляду кримінальних правопорушень проти довкілля. Навпаки, вона призводить до виникнення у працівників досудового розслідування низки труднощів, наприклад, пов'язаних із правильною кримінально-правовою кваліфікацією цих діянь; визначенням обсягу та змісту обставин, що підлягають з'ясуванню; обранням напрямів і програм розслідування; збиранням і дослідженням слідової інформації, тощо.

Говорячи про фіксування випадків учинення кримінальних правопорушень проти довкілля та здійснення їх досудового розслідування в умовах воєнного стану, варто передусім з'ясувати, кримінально-правові ознаки притаманні досліджуваній категорії кримінальних правопорушень. Це дозволить виокремлювати та розмежовувати протиправні діяння проти довкілля, з-поміж інших воєнних кримінальних правопорушень, що посягають на суспільні відносини у сфері забезпечення екологічної безпеки.

Ще однією проблемою на шляху фіксування та розслідування екоциду в умовах воєнного стану є своєчасне виявлення слідів цього злочину та їх правильна фіксація та вилучення. На превеликий жаль, учасники слідчо-оперативних груп (далі – СОГ), які виїжджають на місце події, значно більше уваги приділяють ушкодженням окремих об'єктів і трупам людей. При цьому не здійснюються дії з пошуку слідів забруднення навколишнього середовища (грунтів, водних ресурсів, атмосфери і т. п.), не виявляються та не фіксуються масштаби загибелі представників тваринного світу, ураження рослинного світу тощо. Більше того, досить часто до складу СОГ не включаються в якості спеціалістів екологи, які б з використанням повіреного (сертифікованого) обладнання здійснювали пошук слідів протиправних дій проти довкілля, відбирали зразки та/чи проби, визначали координати, площу й обсяги ураження компонент екосистеми [12, с. 16].

Як результат, це призводить до неповного встановлення всіх обставин учинення кримінального правопорушення проти довкілля, а значить до неповноти розслідування цих кримінальних правопорушень.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, перед працівниками правоохоронних органів та органами досудового розслідування постають актуальні питання стосовно особливостей розслідування та фіксування кримінальних правопорушень проти довкілля в умовах воєнного стану, що виникають при: кримінально-правовій кваліфікації цих діянь; визначенні обсягу та змісту обставин, що підлягають з'ясуванню; збиранні та дослідженні “слідової” інформації. Тому що, від повноти й якості дослідження і фіксування залежать подальше використання можливостей проведення судових експертиз, з'ясування та доказування наслідків злочинів проти довкілля та їх причинного зв'язку зі збройною агресією РФ, установлення розміру завданих екосистемі України збитків і ефективність досудового розслідування злочинів проти довкілля, пов'язаних зі збройною агресією РФ проти України взагалі.

Список використаних джерел:

1. Webster's new world dictionary of the American Language. URL: <https://www.merriam-webster.com/> (дата звернення: 28.09.2023).
2. Дуфенюк О. Розслідування воєнних злочинів в Україні: виклики, стандарти, інновації. *Baltic journal of legal and social sciences*, 2022 no. 1. С. 46-56.
3. Екоцид у кримінальному праві України та міжнародні перспективи. Аналітична записка. *Екологія Право Людина. Верховенство права для захисту довкілля*. URL: <http://epl.org.ua/wp-content/uploads/2022/06/Ekotsyd-u-kryminalnomu-pravi.pdf>, с. 1
4. Іван Баканов. URL: <https://ssu.gov.ua/novyny/za-materialamy-sbu-vidkryto-184-kryminalnykhprovadzhennia-shchodo-ekolohichnykh-zlochyniv-ivan-bakanov>.
5. Карпенко М.І. Військові злочини: характеристика, методика розслідування та запобігання: посібник. за заг. ред. д.ю.н., проф. В.К. Матвійчука. К.: ВД Дакор, 2013. 472 с.
6. Конвенція про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як середовище існування водоплавних птахів. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_031#Text.
7. Кримінальний кодекс України: закон України від 05.04.2001 № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
8. Кримінальний процесуальний кодекс України: станом на 13. 04. 2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> /.
9. Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України. URL: <https://mepr.gov.ua>.
10. Місюра Л.Ю. Діяльність прокурора під час огляду місця події на досудовому розслідуванні кримінальних правопорушень проти довкілля. *Європейські перспективи*. 2019. № 1. С. 116–121.
11. Офіційний ресурс Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України. URL: <https://ecozagroza.gov.ua>.
12. Пам'ятка щодо особливостей розслідування посягань на довкілля в умовах збройного конфлікту. Київ: Офіс Генерального прокурора, Тренінговий центр прокурорів України, 2022. 32 с.
13. Поліщук В. В. Застосування спеціальних знань при розслідуванні злочинів проти довкілля. В. В. Поліщук. Одеса. 2018. 35 с.
14. Пчеліна О.В. Особливості збирання доказів на місці події під час досудового розслідування злочинів проти довкілля, пов'язаних зі збройною агресією РФ проти України. *Актуальні питання кримінального провадження у сучасних умовах: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Одеса, 31 трав. 2023 р.). Одеса. 2023. С. 190-193.
15. Рибачек В.К. Міжнародно-правова регламентація злочину екоциду. *Часопис цивілістики*. 2022. Вип. 45. С. 82–87. DOI <https://doi.org/10.32837/chc.v0i45.471>, с. 83.
16. Римський статут Міжнародного кримінального суду. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588.
17. Статистика про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. *Офіс Генерального прокурора*. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kryminalni-pravororushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>
18. Харитонов С. О. Кримінальна відповідальність за військові злочини за кримінальним правом України: монографія. С. О. Харитонов. Харків: Право.2018. 328 с.
19. Шульга А.М. Злочини проти довкілля. Питання кваліфікації: науково-практичне видання. А.М. Шульга. Х.: Ніка Нова. 2012. 192 с.